

Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Международна научна конференция
на Факултета по славянски филологии – 2017
„Надмощие и приспособяване“

РОБИНЗОН И БИБЛИИТЕ

Мария Пилева
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

ROBINSON AND THE BIBLES

Maria Pileva
University of Sofia St. Kliment Ohridski

Abstract. The present paper, which is part of a larger study, attempts to determine the significance of Bulgarian translations of *Robinson Crusoe* and the trends in different periods. The paper places emphasis on the use of Biblical themes and motifs in translations, which are important part of the original work. It also draws attention to other achievements and failures made by some Bulgarian translators of the work. It considers the fact that reception of the work is carried out through adaptations and shortened versions for very long period.

Key words: literature, translation, reception, Daniel Defoe, version

Робинзон Крузо е сред най-превежданите белетристични творби както в световен, така и в национален контекст. До 2017 г. на български език са направени десетки преводни адаптации, като в историята на тези преводи могат да се открият няколко периода¹. В зависимост от това, кога е превеждан романът на Даниел Дефо, библиите, които намира неговият най-популярен герой, са включени, редуцирани или напълно изключени от българските преводи, наред с другите библейски теми, образи и мотиви.

За автора е нужно да се подчертае, че получава много добро теологическо образование в академията на Чарлс Мортън, където усвоява и практически знания по история, математика, география, езици. Първите му творчески стъп-

¹ Тези периоди са обособени като детство (първоначалната рецепция през детски адаптации – първите преводи от средата на XIX в.), юношество (от появата на поблизки до оригинала до първите преводи от английски от началото на XX в.), застой (период на цензурата, в който са отнети всички библейски теми, образи и мотиви, 1944–89) и зрялост (появата на пълните преводи от оригинал след 1989 г.) (вж. Пилева 2016: 195–244).

ки са изобличителни памфлети срещу властта и официалната църква. Творецът пише и религиозна поезия, а дидактичния трактат *Семейният учител* публикува през 1715 г., с цел да популяризира пуританската вяра и произтичащия от нея морал, като малко след това пише и всичките си романи (1719 – 1724), т.е. теологическите творби предшестват художествените. Използваните от Дефо библейска лексика, идиоми, явни и скрити цитати представляват твърде широка основа в творчеството му, както и умението му да прави алюзии с Писанието². Методът му да въвежда такива може да се забележи още на титулните страници на творбите, където основните теми биват представени от твореца ясно и недвусмислено. Подобни влияния са особено важни за разбирането на идеите на Дефо и почти до края на XIX в. са ясни и значещи за рецепиентите. Позитивното отношение на твореца към духовните занимания и Свещените библейски текстове следва да се отчитат при текстуален анализ и работа с преводи и преработки на произведенията му³.

Амбициран от успеха на първата част на *Робинзон Крузо* (1719), още същата година Дефо решава да издаде продължението, в предговора към което настоява върху важността от „религиозните и полезни умозаклучения, които трябва да направи читателят“. В *Робинзон Крузо*, въпреки че повечето критици виждат роман, пресъздаващ изминатия път на човешката цивилизация, и акцентират на приключенско-авантюрното начало в него, още с предговора се подчертава „преднамерената религиозна основа“ на творбата, за да послужи съдбата на героя за морално и религиозно „поучение за другите“ (Георгиева 2003: 55). Романът може да се чете и като наръчник за обучение на подрастващите, и като духовна (авто)биография (един твърде успешен за XVII в. жанр, който актуализира библейски архетипи, приложени към истории на обикновени хора пред духовна дилема⁴). Над двадесет явни библейски цитата могат да се открият в оригиналната творба на Дефо, както и множество референции и препратки към Свещеното писание. Пробуждането на героя за духовните истини и за непосредственото общуване с Бога се извършва не без участието на разума, чиято доминираща роля в човешкото поведение отстояват просветителите (Георгиева 2003: 58), а опорите на западния културен модел са „трудолю-

² Такива се откриват и в писмата на Дефо, а критиците като цяло признават библейския идиолект в стила му. Цитатите в творбите му са от версията на Крал Джеймс (1611), както и Женевската Библия (1560) (Lemon 2012: 345, 349).

³ Редица критици се спират именно на този аспект от творчеството на Дефо (Sutherland 1971, Hunter 1966, Starr 1965).

⁴ „Духовните биографии, измислени или реални, обрисуват мъжа и жената отделени от Божието присъствие и се развиват до момента на духовното новородение“, като представят общ сценарий: протагонистът е спял за Божието присъствие, не разпознава очевидните прояви на Божия гняв и деградира духовно все повече и повече, докато накрая не се срещне със смъртта и не се покае, за да бъде изкупен (вж. Starr 1965: 55–57; 80–81, 106).

бие, вяра в историческия опит на човечеството, смятащо себе си за стожер на цивилизацията, и упование в Бога“ (Христова 2013: 1).

Религиозните мотиви в романа *Робинзон Крузо* са неотменима част от темите за отношенията човек – Бог, свой – чужд, родител – дете, правилата и реда. Дефо разказва историята на героя, използвайки библейски типове: трапезата в пустинята, скитащите се евреи, блудния син, Йона, Йов, Илия, Йезек или др. При срещата си с познатите реалии читателите могат да предвидят случващото се и да се идентифицират с Робинзон в някоя от фазите на пътуването му (Hinojosa 2012: 646-647). Архетипът на случващото се с Робинзон се открива в библейския мотив за *грехопадението* – младежът избира да пресътпи родителската воля – „неговият първороден грях“ – и това предопределя трудностите, в които му предстои да попадне (Sutherland 1971: 135), като *непокорството* представлява нарушение на заповед в Декалога. Робинзон въплъщава и отношението на отстъпниците⁵ (каквто е Дефо) към църковните авторитети. Той няма нужда от медиатор, за да оформи религиозните си възгледи на острова, а се обръща директно към Бога, като очаква Той да му говори лично. Отговорната роля на човека и самосъзнанието са положителните характеристики на „индивидуализма, развитието на който е подпомогнато повече от религиозното, а не от светското движение – от Реформацията, а не от Ренесанса“ (Troeltsch 1931: 328).

Множество други религиозни мотиви се откриват в романа на Дефо, запазени в повечето от българските преводи. Такъв е мотивът за *пътя* през водата, която носи символно значение на пречистването и преминаването към друг нравствен или социален статус⁶. За литературата от периода „пътуването се превръща в човешко състояние, в категория от жизнената философия, в етичен принцип“ (Протохристова 2008: 181-182). В света на Дефо, където всичко е структурирано според библейския ред, „нищо не се случва без причина и тази причина произхожда от Божията воля“ (Bertrand 1995: 35).

Началната рецепция на романа включва първите няколко превода – освен ръкописния на Райно Попович (1841) и тези на Иван Богоров (1849) и на Йоаким Груев (1858), които са варианти на версията на Йоаким Кампе⁷ *Робинзон младши*, смятана за най-сполучливата преработка на романа. В нея акцентът върху религиозното е многократно засилен с множество библейски

⁵ Отстъпници – отделили се от официалната Англиканска църква, като се срещат и формите отцепници, не(о)конформисти, дисентери, дисиденти. В изследването ще се използва като синоним неконформисти.

⁶ „В християнската символика водата е астралният образ на светлината, която пък е еманация на Бога, към когото ще се стреми по-нататък героят“ (Георгиева 2003: 57).

⁷ Joachim Campe (1746–1818) – един от изтъкнатите педагози на Немското просвещение, който развива значителна литературна дейност, работи като домашен учител, съветник и ръководител на учебни и възпитателни учреждения (вж. Андреева 1974: 36).

цитати, притчи и алюзии, разгърнати нравоучителни примери, но са изпуснати намирането на библиите на круширания кораб, както и другите придобивки на цивилизацията. Фокусът е върху престоя на острова, като четенето на Библията е заменено от спомени с родителски религиозни наставления, библейски стихове и песни от детството, отстранени са търговията с роби и предателството спрямо Ксѐри (Минкова 1990: 61-62). По време на болестта си Робинзон не може да разчита на тютюна и рома, а и употребата им не би била добър пример за подрастващите. По различен начин е представено и самото боледуване – Кампе не използва мотива със *съновидението*, а го замества с по-дълга молитва. В тази версия обаче се наблюдава завръщане към компонентите на същинския библейски мотив за *блудния син* – загубата на всичко и приемането от бащата, чийто живот е пощаден, вероятно поради детската аудитория, към която са насочени.

В първите преводи корабокрушението присъства като основен сюжетен елемент, както и библейското схващане, че човек е роден в грях и изпитва желание да изостави Бога. В тях може да се открие и аналогия между забраната на бащата и забраната от Бог, наложена на Адам. Друг важен символен елемент е мотивът за *маловерието*⁸. След бурята и земетресението на острова малката вяра на героя е изместена от страхове, но след като той вижда, че животът му е опазен, а срутването в пещерата е станало за добро, се разкайва за малодушието си и разчита все повече на Божествената помощ и закрила.

Първият български превод на Робинзонова версия на **Райно Попович**, останал в ръкопис и без възможност за съществено влияние върху рецепцията на романа, е единствен, следващ структурата на Кампе. При Попович, още като мотото на двата тома, се появяват библейски стихове от Притчи Соломонови и Сирах, с които се предзадава целта на преработката – родителско поучение и наставление. **Иван-Богоровият** превод ползва за основа вече преработена версия на Кампе, без рамков разказ и диалози – възпитателната част е ограничена и има известно приближаване към оригинала на Дефо, но ясно прозират влиянието и поученията на немския богослов. Тонът на словото в този български превод „напомня авмонното“ (Филипов 2004: 27), молитвите са предадени подробно, в съответствие с православното светоусещане. Прави впечатление и огромното богатство на синонимни обръщения към Бога: „Невидим, Всесилен, Всемъдр, Вседобр, безкрайн Ум“ (с. 124). Библейски асоциации у читателя извиква и епизодът в края – Робинзон и Петко стават дърводелци след завръщането си в Англия и избират да постят по един ден в седмицата (с. 200). В превода на **Й. Груев**, въпреки че е максимално съкратен и главите наподобя-

⁸ Мотивът се причислява към греховете в много от християнските вероизповедания, като може да прерасне в пълно безверие. Човек не отрича съществуването на Бога, а се съмнява в Неговото всемогъщество, милосърдие или промисъл.

ват типични просвещенски разгърнати заглавия с описание на случващото се в повествованието, религиозни внушения са запазени.

Независимо че за дълги години българските преводи на *Робинзон Крузо* са ориентирани към детска аудитория, някои от тях се отличават с художественост и завръщане към оригиналните мотиви. Преводният вариант на **Петко Р. Славейков** (1868) се базира на аз-повествованието – модела на Дефо. Независимо че не ползва оригинален текст източник, преводът на Славейков се смята за най-добрия и четивен вариант отпреди Освобождението и най-близък до оригинала. Героят опазва част от вещите от кораба, разкрити са по-дълбоко психическото му състояние и душевното колебание, разсъжденията за гласа на съвестта, религиозните мисли и жестове, особено в разговорите с Петко за основите на християнството. „Въпросът за развитието на религията не е представен в каноническата система на англиканската или коя да е друга църква, а към религиозните възгледи, застъпвани от част от философски настроени просветители“, и това „са най-интересните страници на романа“ (Аретов 1985: 25–26).

Работата на Славейков по редакцията на Библията несъмнено е допринесла за превода на местата, където има позоваване на библейски пасаж. Преводачът предава точно библейските сравнения за кедъра, за Божия „промисъл“ вместо „провидение“, звучащо по-изчистено от православна перспектива. Както в оригинала, в този преводен вариант Робинзон намира на кораба „три свещенни Писания“ (с. 36), а благодарствената молитва при откриването на израсналото зърно говори красноречиво за упованието му в Бога (с. 46). Героят чете Св. Писание всяка сутрин и вечер: „призовах Божествената помощ със сърдце много сокрушено и смиренно“ (с. 53).

Докато творбата стигне до първите преводи от оригинала, ще са нужни обаче още десетки години. През този период се наблюдава връщане към преработката на Кампе – напр. преводът от немски език през 1894, в който за първи път личи целенасочен опит за художествено пресъздаване на текста с описания на природните и душевните състояния (с. 68). Богатството от синоними и фразеологизми го прави интересен за по-малките читатели, а афористични обобщения, поуки и библейски мъдрости се съдържат във всяка глава. Героят напуска острова, засвидетелствал „своята безгранична признателност към Бога“ (с. 159), и в родния си град отваря обща работилница с Петкан и двамата се отличават с „чиста, неизмерима и прилежна набожност“ (с. 164). Едва в този превод стават ясни за българския читател мотивите на Кампе да промени сюжета: „Може би провидението е искало нарочно да се изгуби златото, за да не видят лекомислените млади хора, че той носи толкова богатство, та да последват неговия пример и да се впуснат за щастие в далечните страни, за да се обогатят“ (с. 162).

С това последният превод от XIX в. на Робинзонова версия обогатява картината на рецепцията и става мост към преводите от началото на XX в.

Повечето от тях също са съкратени версии, които обаче запазват основните библейски мотиви за блудния син, прошката, молитвите, дори е включен намереният молитвеник, който протагонистът взема от вкъщи. Интересен мотив, който присъства в малко преводи, е „клетвата в брадата на Мохамед и неговия баща“ (1930: 18). Засиленото религиозно и философско съзнание на реципиентите в този период дава основание да предположим, че те са разпознавали подобни мотиви и са приемали разказа за приключенията на Робинзон като животоописание и духовно пътешествие.

Стоян Дринов (1928) превежда най-издаваната до средата на XX в. версия от немска преработка⁹. В нея е обърнато внимание на греха и пътя до опрощението, на молитвите, благодарността към Бога и утехата, която Робинзон намира в спомените от детските стихове и песни. Предадени са размислите му по време на боледуването и разговорите за Бога с Петко, молитвата „Отче наш“. Страниците на изданието са изпълнени с пословици, поговорки, библейски мъдрости, басни, фразеологизми. Важен сюжетен момент е желанието на бащата на Петко на смъртния одър в края на романа да приеме „Казиковия Бог“, довело до покръстването му.

Първият превод от английски език е на **Владимир Полянов и Методи Мавродиев** (1937). В него е представен паралелът между доброто и злото и са запазени библейските мотиви за ежедневния хляб, молитвите, съновидението, четенето на Библията, въпреки че не се конкретизира броят на библиите (с. 26). Отделено е място на вярата му в Бога, на духовното възпитание на Петкан (с. 76). Религиозни образи като „отшелник-постник“ (с. 48); „човек или дявол“ (с. 55) и др. присъстват в превода, както и множество фразеологизми и сравнения, но не липсват и тавтологии. Преводът завършва коректно към оригинала: „Нещастията ме научиха да се надявам винаги – при всички трудности в живота“ (с. 92), с което доказва близостта си до идеите на автора.

Сравнително пълен превод от английски прави и **Витомир Саръиванов** (1938). Липсват няколко сюжетни епизода, а от библейските алюзии – само някои препратки. Запазен е мотивът за блудния син, като тук отново има доближаване до същинския библейски мотив с приемането от бащата, а репликата: „Синко! Ти бе загубен, и отново те намерих! Слава на Всевишния!“ (с. 151) недвусмислено препраща към Христовата притча. В превода присъстват няколкото намерени библии, четенето им, суеверията и езическите вярвания, библейските фрази „Всяка помощ идва от Бога“ (с. 123); „сами са паднали в гроба, който са копали другиму“ (с. 144). В следващото издание на версията (1948) са изпуснати библиите, липсват лексеми като „благоговеен“, навсякъде Бог е изписан с малка буква, а бунтовникът Аткинс не получава подарък Библия.

⁹ Версия, близка до тази на Кампе – героят е от Хамбург, не спасява нищо от своя кораб, но по-късно, в другия круширал европейски кораб, открива книги и немски молитвеник.

В повечето преводи от този период личи взаимовръзката *престъпление* – *наказание*. Нравоучителните части, свързани с изпитанията, акцентират върху библейската поука, а катаклизмите принуждават Робинзон да направи правилния избор. Подобно на излизането на евреите от Египет, той трябва да премине през Божието *наказание* за своето *престъпление*. В религиозната литература и автобиографичните текстове до Дефо такива мотиви са интерпретирани често и носят библейска символика. Невинаги обаче в тези преводи са споменати постите и разговорите за боговете, а на „чудото“ с поникналите зърна започва да се търси логично обяснение. Изпускат се аналогии с библейски герои и някои от молитвите постепенно отпадат¹⁰.

При *Робинзон Крузо* между ранната и зрялата рецепция се наблюдава дълъг период на застой (1944 – 1989). Печатани са преводи, в които са ограбени всички библейски и религиозни теми и мотиви – липсват библиите, асоциативните връзки с блудния син, първородния грях, покаянието и опрощението. Водещият за времето подход – социалистическият реализъм – приема за вредни и упадъчни понятия като християнство и вяра в Бога, поради което отговорните за преводните издания политредактори със замах заличават дори и намеци за подобна идея, а в някои случаи направо забраняват публикация. Това води до застой, дори регрес на преводите.

Преразказът на Корней Чуковски в превод на **Георги Жечев** (1956) без никакво споменаване на Бога¹¹, освен ироничното „господ-бог“ при чудото със семената (с. 69) и случайно изреченото „за бога“ от Аткинс (с. 219), и без каквито и да е библейски алюзии, е най-издаваната версия – цели 9 пъти, с внушителни тиражи. Предговорът е силно идеологизиран, вярата в Бога – заличена и фокусът пада върху човека, самодостатъчен за себе си. Пророческото слово на бащата тук става „предсказание“ (с. 18), провидението – „съдба“ и „случайност“. Нито една от трите библии не се появява в тази адаптация, съответно липсва ежедневно четене на Словото и примиряването на персонажа с Бога. В равносметката добро – лошо няма акценти, свързани с Божиата насока (с. 58), а чудото с поникналите семена е обяснено с размътване на разума и наречено „тая глупава мисъл“ (с. 69-70). Суеверията са отречени: „Срамота е да се бои от дяволи“ (с. 128). Тук липсва условието капитанът да освободи Ксури, ако стане християнин. Последното търговско пътуване преди попадането на героя на острова не е за роби, а отново за злато (с цел да се подчертае вредата от търговията из-

¹⁰ Вж. превода на преразказа на Елисавета Мур (1932), където са спестени библейските препратки или са заложени имплицитно, липсва кулминационният момент с боледуването на героя и покаянието му, както и разговорите за боговете на диваците и покръстването на Петкан.

¹¹ Докато в оригинала Бог (God) е използвано над 160 пъти, Господ (Lord) – 14, Исус (Jesus) – 9, Христос (Christ) – 8.

общо). Кедърът за лодката не е сравнен със Соломоновите (с. 98), липсват поученията за вярата, а само за обичаи, нрави (с. 165).

Подобна е и популярната адаптация в голям формат с цветни илюстрации на Балтер и превод на **Св. Златаров** от италиански (1973). Тя също не съдържа никакви индикации за духовните преживявания на героя. Протагонистът благодари няколко пъти на случая или съдбата (тук Бог не присъства в никаква форма), липсват библиите и молитвеникът, календарът губи формата на кръст, Робинзон престава да вярва в чудото със семената след намирането на разумно обяснение, при болестта си спомня единствено думите на бащата и предсказанията му. Испанецът не е „християнин“, не става въпрос за боговете на Петкан и Робинзон, а при връщането им в Европа двамата минават през Памплона, но няма индикации, че това е част от важен поклоннически път.

Единственото изключение за този период представлява преводът от френски на Вела Каралийчева (1948). Той също е съкратен и не е от оригинала, но в него могат да се открият някои библейски мотиви – благодарността към Бога, кръстът календар, трите тома библии, които Робинзон чете, докато боледува, и търси ежедневно напътствие.

Още в първата година на демокрацията (1989) излиза пълният превод на творбата от Огняна Иванова с бележки под черта и посочени библейските стихове, цитирани в романа. В него присъстват и библейските алюзии, молитвите на Робинзон и на останалите герои, явните аналогии с блудния син (2001¹²: 15, 22), с живота на Йон (с. 23) и Йов (с. 325), препратките към Саул и Соломон, връзката престъпление – наказание. Тук могат да се открият и трите библии, и молитвениците, признанието за Божиата намеса при равносметката добро – лошо, четенето и тълкуването на Божието слово, религиозните занимания, постите, страховете. Разговорите между Робинзон и Петкан са и на духовна тематика и така се стига до обръщането на Петкан към християнската вяра: „Дивакът вече бе станал добър християнин, много по-добър от мене“ (с. 253). Езическите вярвания също са представени подробно (с. 248). Тази успешно завършена мисия на Робинзон представя другия мотив – прозелитизъм, най-цялостно присъстващ отново тук. За значението на християнството в този превод на романа от голяма важност е както кръстът календар, издигнат на брега (с. 78), така и първата европейска дума *Christianus*, която Робинзон чува на острова (с. 270). Двете съновидения – по време на болестта и преди появата на Петкан – присъстват цялостно. Важен сюжетен елемент е клетвата на испанците пред Евангелието (с. 280). Употребени са редица фразеологизми, като са търсени актуални български съответствия, философски размисли, библейски мъдрости. Чудотворното спасение на финала е наречено „низ от чудеса“ (с. 295) и се приема като благословено свише, както и за знак на опрощението, с което завършва сагата на непокорния, но покаял се герой.

¹² Цитатите са от изданието от 2001 г.

Нужно е да се споменат и преводите на Хр. Колев (1996), Мл. Влашки (2001), Д. Райкова (2001) и М. Дограмаджиян (2004)¹³, които са съкратени до една или друга степен, но съдържат повечето библейски теми, образи и мотиви. С това *Робинзон Крузо* достига зрялата си фаза и окончателно оформя рецепционния си облик.

Романът на Даниел Дефо освен патриотична и национална, става „книга на бялото племе“ (Русев 1938: 37), значима и днес, когато все повече се актуализира обменът между културите. Разбира се, съществуват и други преводни версии на български език, но те се включват до някаква степен в очертаните етапи. Не трябва да се пренебрегне фактът, че „това не е само роман за генетичната необходимост на човека от общуване, пресъздаващ историческите етапи на неговото съществуване [...], сърцето е коригирано от засвидетелстваните Божии пътища към човека [...]; младите биват инструктирани, докато възрастните се забавляват“ (Hazlitt 1840: 3). Цивилизационните жестове на този герой могат да се открият в именуването на животните и на спасените туземци, в направата на глинени съдове, в устройството на календара във вид на кръст, в представянето на неговата религия на непросветените и др. Затова библиите и библейските теми, образи и мотиви са неделима част от композицията на романа и всяко посегателство върху тях ограбва от богатството на авторовите идеи. В приложената по-долу таблица се вижда нагледно случващото се с тези мотиви, като е избран по един симптоматичен превод за всеки период.

Религиозни мотиви в англ. оригинал, Д. Дефо	Превод на Ив. Богоров (1849) /детство	Превод на Вл. Полянов, М. Мавродиев (1937) /юношество	Прев. от рус. Г. Жечев (1965) /застой	Прев. от англ. О. Иванова, (1989) /зрялост
блудният син	V	V	–	V
обетованата земя	–	–		V
престъпление – наказание	V	V	–	V
изпитание на праведника	V	V	–	V
маловерие	V	–	–	V
намиране на св. предмет/библии	–	V	–	V
съновидение и явяване на ангел	–	V	–	V
молитви и благодарение	V	V	–	V
прозелитизъм	V	V	–	V
езически вярвания	–	V	–	V
чудотворно спасение	V	V	–	V

¹³ Въведението на този превод показва, че историята е поднесена „с нужната сериозност и с библейско тълкувание на събитията“ (с. 5)

Библиография

- Андреева 1974:** Андреева, Н. Немската научна литература в България през Възраждането. – *Год. ВИТИС „Кръстьо Сарафов“*, т. XV, 1, 1974, 36–40.
- Аретов 1985:** Аретов, Н. Рецепция на „Робинзон крузо“ в България през Възраждането. – *Сравнително литературознание*, кн. 6, 1985.
- Георгиева 2003:** Георгиева, Г. „Молитвата на една „забравена“ душа (Размисли върху романа „Робинзон Крузо“ на Даниел Дефо)“ – *Български език и литература*, XLIII, 1 (2003), 54–61.
- [**Дефо, Д.**] *Чудосиите на Робенсина Крусо*. Побълг. от И. Андреов. Цариград: Ц. Вестника, 1849.
- [**Дефо, Д.**] *Робинзон на островът си*: Приказка твърде нравоучителна. Прев. П. Р. Славейков. Цариград: В. Македония, 1868.
- [**Дефо, Д.**] *Робинзон: Книга за прочит за децата*. С.: Янко Ковачев, 1894; Ст. Атанасов, 1920.
- Дефо, Д.** *Робинзон Крузо*. Прев. от ориг. Вл. Полянов, П. Мавродиєв. С.: Златна б-ка, 1937.
- Дефо, Д.** *Робинзон Крузо*. Прер. Корней Чуковски, прев. Г. Жечев. С.: Народна младеж, 1956.
- Дефо, Д.** *Животът и приключенията на Робинзон Крузо*. Прев. О. Иванова. С.: Ариадна, 2001.
- Дефо, Д.** *Робинзон Крузо*. Прев. англ. М. Дограмаджиян. Пловдив: Хермес, 2014.
- Минкова 1990:** Минкова, Л. Възрожденска дидактика и Робинзониади. – *Литературна мисъл*, кн. 8, 1990, 58–69.
- Пилева 2016:** Пилева, М. Българските преводи на *Робинзон Крузо* – детство, юношество, застой и зрялост. – *Литературата*, бр. 17 (2016), 195–244.
- Протохристова 2008:** Протохристова, К. *Западноевропейска литература. Съпоставителни наблюдения, тезиси, идеи*. Пловдив: Летера, 2008.
- Русев 1938:** Русев, Р. „Робинзон.“ – *Год. СУ, Т. XXXIV*. София, 1937–38.
- Филипов 2004:** Филипов, В. *Проникване на английската и американската книжнина в България през Възраждането*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2004.
- Христова 2013:** Христова, Ц. Робинзон Крузо и цивилизационният избор. – *Словото днес: литература, изкуство, общество*, год. 17, бр. 19 (28.11.2013), с. 1, 12–13.
- Bertrand 1995:** Bertrand, D. „Order and Chaos in Paradise: Colonial and Postcolonial; Constructions of Religious Identity through the Robinson Crusoe Story.“ – *Religion and Literature*, 27 (3), 1995.
- Hazlitt 1840:** Defoe, D. *The Works: With a Memoir of His Life and Writings*. London: Hazlitt, 1840.
- Hinojosa 2012:** Hinojosa, L. „Reading the Self, Reading the Bible (or is it a Novel?): The Differing Typological Hermeneutics of Augustine’s Confessions and Defoe’s Robinson Crusoe.“ – *Christianity & Literature*; Summer 2012, Vol. 61, 4, 641–665.
- Hunter 1996:** Hunter, P. *The Reluctant Pilgrim: Defoe’s Emblematic Method and Quest for Form in Robinson Crusoe*. Baltimore: John Hopkins UP, 1966.
- Lemon 2012:** Lemon, R., E. Mason et al. (eds). *The Blackwell Companion to the Bible in English Literature*. Chichester: Wiley-Blackwell, 2012.
- Starr 1965:** Starr, G. *Defoe & Spiritual Autobiography*. Princeton NJ: Princeton Univ. Press, 1965.
- Sutherland 1971:** Sutherland, J. *Daniel Defoe, a Critical Study*. Boston MA: Houghton Mifflin, 1971.
- Troeltsch 1931:** Troeltsch, E. *Social Teaching of the Christian Churches*. v. I, London, 1931.